

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE BİRİNCİ VE İKİNCİ DERECELİ BASİT VE ÇOKLU DÖNÜŞÜM YAPILARI

Mehmet Karakuyu

İlmiy Unvoni: Dr.

Universitet: Nezihe Derya Baltalı

Bilim ve Sanat Merkezi

Mamlakat: Türkiye

Shahar: Denizli

e-manzili: karakuyum9@gmail.com

ÖZET (ABSTRACT). Evrensel dil bilgisi teorisi ortaya koymak için dil bilimciler tarafından pek çok kuram ortaya atılmış ve yer yüzünde farklı diller üzerinde bu kuramlar uygulanmıştır. Bu kuramlardan biri de Tesniere tarafından ortaya atılan Bağımsal Dil Bilgisi kuramıdır. Bağımsal Dil Bilgisi, yer yüzünde farklı dil ailelerine mensup çok sayıda dil üzerinde uygulamalar gerçekleştirmiştir. Bu uygulamalarda dünya dillerinde bazı özelliklerin ortak olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ortak özelliklerden biri de dönüşümlerdir. Çalışmada Özbek Türkçesindeki dönüşümler, Bağımsal Dil Bilgisi’nin bakış açısı ile ele alınmıştır. Dönüşümlerin Özbek Türkçesinde nasıl gerçekleştiği ve türleri; bağımlılık ağaçlarında gösterilen öbek yapı, yan cümle ve temel cümle çözümlenmeleri ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Bağımsal Dil Bilgisi, dönüşüm, Özbek Türkçesi, birinci dereceli dönüşüm, ikinci dereceli dönüşüm.

1. Giriş

Dil bilim alanında geleneksel gramer anlayışının, 1950’li yıllardan itibaren yerini yapısalcı yaklaşıma bıraktığı görülmektedir. Evrensel bir dil bilgisi teorisi ortaya koyma amacı taşıyan yapısalcı yaklaşım anlayışı ile dil bilim dünyasında çeşitli kuramlar ortaya konmuştur. Bu kuramlardan dil bilim dünyasını en çok etkileyeni şüphesiz, Chomsky’nin Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi kuramı olmuştur. Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi kuramı, Chomsky tarafından 1957 yılında, bir sistem dâhilinde dil bilim çalışma alanına sunulduğunda geleneksel gramer teorilerini ve yapısalcı yaklaşım ile hâlihazırda sunulmuş ya da sunulacak olan dil bilim kuramlarını ilgi odağı olmaktan çıkarmış ve dil bilim alanındaki bütün dikkatleri üzerine çekmiştir. Yapısalcı yaklaşım anlayışı ile çalışmalarını sürdüren Fransız dil bilimci Luciene Tesniere’in “bağımlılık ilişkisini” merkeze koyarak sistemleştirmeye çalıştığı çalışmalarının, Chomsky’nin kuramının dil bilim dünyasını kasıp kavurduğu döneme denk gelmesi, onun için Osborne ve Kahane gibi dil bilimciler tarafından büyük bir talihsizlik olarak görülmesine sebep olmuştur.

Tesniere, geleneksel gramer teorilerinin hâkim olduğu 1930’lu yıllardan itibaren döneminden oldukça özgün olarak değerlendirilebilecek çalışmalar ortaya koymuştur. Sözcüklerin birbiri arasındaki “bağımlılık ilişkisi” anlayışına dayalı çalışmalarını, 1954 yılında vefat edene kadar sürdürmüştür. Ortaya koyduğu çalışmaların, bir sistem dâhilinde dil bilim dünyasına sunulması ise 1959 yılında *Éléments* adlı eseri ile gerçekleşmiştir. Günümüz dil bilim çalışmalarında Tesniere, Bağımsal Dil Bilgisi kuramının (Dependency Grammar) kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Hem Chomsky hem de Tesniere tarafından ortaya konan dil bilim kuramlarında, evrensel dil bilgisi teorisi ortaya koyma amacı güdülmüştür. Çünkü her iki dil bilimci de bir sistem dâhilinde kuramlarını, yer yüzündeki çeşitli dil ailelerine mensup olan diller üzerinde uygulamıştır. Diğer taraftan her iki dil bilimcinin de kuramlarında “dönüşüm” (transformation) kavramına yer verdiği dikkati çekmektedir. Çünkü “dönüşüm”, evrensel dil bilgisi kuramı oluşturma açısından önemli görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebi ise yer yüzündeki pek çok dilde bu dil bilgisel özelliğin görülmesidir. Bu nedenle de bu çalışmanın konusu Özbek Türkçesindeki “dönüşüm” yapıları üzerine olmuştur.

Her iki dil bilim kuramı için önemli olarak görülen “dönüşüm”ün, Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi ile Bağımsal Dil Bilgisi kuramlarında ele alınışları birbirinden oldukça farklıdır. Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi, “dönüşüm”ü, bir cümlelerin derin yapıdan yüzey yapıya geçmesini sağlayan süreç olarak tanımlar (Vardar, 2002; İmer vd., 2011). Örneğin, derin yapıdayken basit yapı bir cümlelerin yüklemi olan çekimli fiil, aldığı sıfat-fiil ekiyle yüzey yapıda temel cümleye yüklem olabilme vasfını kaybederek bir sıfata dönüşebilir ancak çekim özelliğini kısmen koruduğu için bir yan cümlelerin yüklemi olarak görev yapmaya devam eder (Erdem Uçar, 2009: s. 144). Derin ve yüzey yapı arasında gerçekleşen ve yüzey yapıya sesçil birimler olarak yansıyan bu dönüşümler (Müldür, 2016: s. 65), biçimbirimlerle gerçekleşebileceği gibi farklı dil bilgisel yollarla da gerçekleşebilmektedir. Dönüşümsel Dil Bilgisi kuramında (Transformational Grammar) özellikle Harris ve Chomsky’nin “dönüşüm” ile ilgili ortaya koydukları görüşleri Graffi, ilgili çalışmasında ayrıntılı bir şekilde ele almıştır (2016; 48-87).

Bağımsal Dil Bilgisi, “dönüşüm”ü Üretici-Dil Bilgisi kuramından farklı olarak ele almaktadır. Bağımsal Dil Bilgisi, Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi’nin derin yapı olarak adlandırdığı zihinsel süreçle ilgilenmez. Başka bir ifadeyle derin yapı, Bağımsal Dil Bilgisinin kabul etmediği, karşı çıktığı bir durumdur. Bağımsal Dil Bilgisi kuramı sadece yüzey yapı ile ilgilenmektedir.

Bağımsal Dil Bilgisi kuramı “dönüşüm”ü, sözcüklerin ya da söz öbeklerinin kategorisel değişimi ile açıklamaktadır. Söz konusu kategorisel değişiklik bir biçimbirim ile sağlanabileceği gibi sözcükler arasındaki bağımlılık ilişkisi ve yüzey yapıda *yöneten* konumdaki sözcük ile kurulan dikey hiyerarşik ilişki ile de gerçekleşebilmektedir. Bu çalışmada Özbek Türkçesindeki “dönüşüm” yapıları, Bağımsal Dil Bilgisi kuramının bakış açısı ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu sebeple Bağımsal Dil Bilgisi kuramının “dönüşüm” kavramını ayrıntılı bir şekilde açıklamak yerinde olacaktır. Diğer taraftan açıklanan “dönüşüm” kavramı Özbek Türkçesinden verilen örnekler ile somutlaştırılacaktır.

2. Bağımsal Dil Bilgisi Kuramında Dönüşüm

“Dönüşüm” Bağımsal Dil Bilgisinin önemli yapı taşlarından birisidir. Tesniere, “dönüşüm”ü özellikle basit cümleleri yüzey yapıda daha da karmaşık hâle getiren bir olgu olarak tanımlar. Bu karmaşıklık sözcüklerin ya da söz öbeklerinin kategori değiştirebilmesinden kaynaklanmaktadır. Burada kategori ile ifade edilen durum, sözcüklerin türüdür. Tesniere’e göre evrensel sözcük hiyerarşisi bulunmaktadır ve bu hiyerarşinin en tepesinde de fiil yer almaktadır. Agel ve Fisher, Tesniere’in belirttiği evrensel sözcük hiyerarşisini aşağıdaki şekilde göstermektedir:

Z (2015: 4)

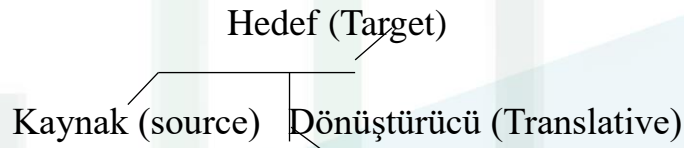
Yukarıdaki hiyerarşik yapıda sözcük türleri içerisinde en üst konumda fiilin (F) yer aldığı görülmektedir. Başka bir deyişle fiil, sözcükler arası *bağımlılık ilişkisinde*, *yöneten* konumda yer almaktadır. Dolayısıyla adlar (A) ve zarflar (Z) hiyerarşik olarak fiilin altında ve *yönetilen* konumda yer almaktadır. Bağımsal Dil Bilgisinde, bir sözcük türü hem *yöneten* hem de *yönetilen* konumda bulunabilmektedir. Hiyerarşik düzene dikkat edildiğinde sıfatların (S), ad kategorisinin altında yer aldığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla sıfatlar, adların *yönetileni* konumunda olduğu gibi, aynı zamanda zarfların *yöneteni* konumundadır. Bu hiyerarşide zarflar, görüldüğü üzere hem fiiller hem de sıfatlar ile doğrudan *bağımlılık ilişkisi* kurup *yönetilen* konumda bulunabilmekte ve herhangi bir sözcük türünün *yöneteni* olamamaktadır. Bu hiyerarşik düzen, Bağımsal Dil Bilgisi için oldukça önemlidir. Çünkü “dönüşüm”, bu hiyerarşide yer alan sözcük türlerinin, çeşitli dil bilgisel durumlar sonucunda tür

değiştirerek hiyerarşik düzende aşağı ya da yukarı yönlü hareket etmesi ile doğrudan ilişkilidir.

“Dönüşüm”, kategorilerdeki farklılıkları telafi eden bir olgudur. Bu nedenle bir sözcük türünü, herhangi bir sözcük türüne dönüştürerek kişinin istediği şekilde cümle kurmasına imkân sağlar. “Dönüşüm”, bu sebeple temel sözcük türlerini duruma uygunlaştırarak herhangi bir cümle yapısını gerçekleştirmeye izin veren olgudur. “Dönüşüm”, bu açıdan sadece faydalı değil, gerekli ve vazgeçilmezdir. “Dönüşüm”, ayrıca yapısal ve anlamsal bağımsızlığın kurulduğu temel mekanizmalardan biridir.

Bağımsal Dil Bilgisi kuramında Tesnière, “dönüşüm”ün gerçekleşebilmesi için üç kavramın önemli rol oynadığını belirtir. Bu kavramları *kaynak* (source), *hedef* (target) ve *dönüştürücü* (translative) olarak ifade eder. Kaynak, sözcüğün kategori değiştirmeden önceki konumu için kullanılırken *hedef*, sözcüğün kategori değiştirdikten sonraki durumu için kullanılmaktadır (Tesnière, 2015: 365-371).

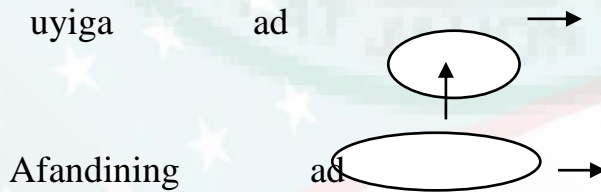
Tesnière, kuramında “dönüşüm”leri göstermek için “transfer” sözcüğünün baş harfi olan “T” benzeri bir görsel kullanır. Aşağıda bu görsel üzerinde “dönüşüm” ile ilgili durumlar gösterilmiştir:

(1) *Kechasi Afandining uyiga qopda buyum ko ‘targan ikki o‘g‘ri kirdi.* (AL, s. 17)

Geceleyin **Hocanın evine** çuvalda bir şeyler taşıyan iki hırsız girdi.

(1) nolu örnek cümleden geçen “Afandining uyiga” söz öbeği ele alındığında öbeği oluşturan “Afandi” ve “uy” sözcüklerinin hiyerarşik ilişkisi aşağıdaki *bağımlılık ağacında* (stemma) gösterilmiştir:

bağımlılık ağacı 1

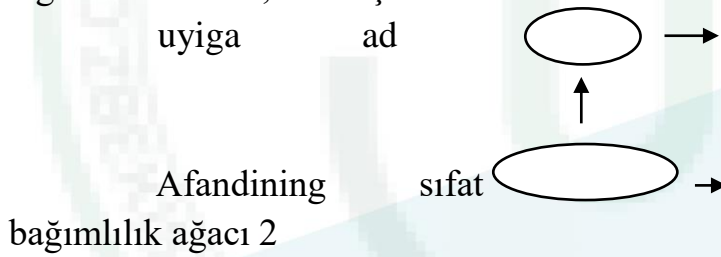
Bağımlılık ağacı 1’deki dikey ilişkide, “Afandi” ve “uy” sözcüklerinin ad kategorisinde oldukları görülmektedir. Dolayısıyla her iki sözcüğün evrensel hiyerarşik düzende konumları denktir. Bağımsal Dil Bilgisine göre bu durum, iki

“RAQAMLASHTIRISH DAVRIDA O‘ZBEK TILINI DAVLAT TILI VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI: MAHALLIY VA XORIJIY TAJRIBA” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

adın yöneten-yönetilen ilişkisi (Özbek Türkçesinde *hokim-tobe* ilişkisi olarak adlandırılır) içinde söz öbeği oluşturmalarını engellemektedir. Böyle bir ilişki, ancak ad olan sözcüklerden birinin, evrensel hiyerarşik düzendeki sıralamaya göre daha alt kategoride olan sıfat kategorisine geçmesi ile mümkün olabilmektedir.

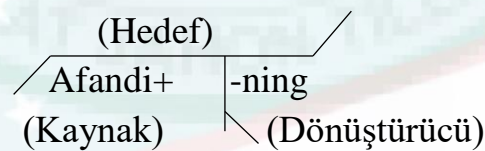
Türkçede, öbek yapılarında *yöneten* konumdaki sözcük sondaki sözcüktür. (1) nolu örnek cümledeki öbek yapıyı oluşturan “Afandi” ve “uy” adlarının, belirli biçimbirimler ile *yöneten-yönetilen* ilişkisi oluşturduğu görülmektedir. “uy” adı üçüncü tekil şahıs iyelik eki olarak *yöneten* konumuna geçmiştir. “Afandi” adı ise “-ning” ilgi hâli ekini alarak *yönetilen* konumunda bulunmaktadır.

“Afandi” yukarıda da değinildiği üzere ad kategorisinde bulunan bir sözcüktür. Öbek yapıda *yönetilen* konumda olması üzerine aldığı ilgi hâli eki ile doğrudan ilişkilidir. Bu noktada ilgi hâli eki, Bağımsal Dil Bilgisi kuramında bir *dönüştürücü* olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Bağımsal Dil Bilgisi kuramına göre *dönüştürücüler*, sözcüklerin kategorilerini değiştirebilen dil bilgisel yapılardır. Bu sebeple “-ning” *dönüştürücüsünü* alan ve doğal kategorisi gereği ad olan “Afandi” sözcüğü, *dönüştürücünün* etkisi ile hedef sıfat kategorisine geçiş yapmıştır. Bağımsal Dil Bilgisi bu durumu, “dönüşüm” olarak adlandırır:

Bağımlılık ağacı 2’de kaynak ad kategorisinden hedef sıfat kategorisine “dönüşüm” gerçekleştiren “Afandi” sözcüğünün, sembol şekil üzerindeki gösterimi aşağıda verilmiştir:

Afandining

Bağımsal Dil Bilgisi kuramında “dönüşüm”ler her zaman *dönüştürücüler* aracılığıyla gerçekleşmez. Dönüştürücüler kullanılmadan da kategoriler arası geçişler mümkün olabilmektedir.

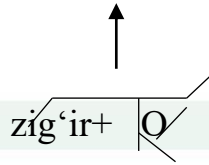
(2) *Afandi zig‘ir yog‘i olish uchun kosa ko‘tarib bozorga bordi, ...* (AL, s. 20)

Hoca, keten tohumu yağı almak için kâse olarak pazara gitti, ...

Yukarıdaki cümlede geçen “zig‘ir yog‘i” ad öbeği için de *yönetilen* sözcükte bir “dönüşüm” durumu görülmektedir. “zig‘ir” ve “yog‘” sözcüklerinin öbek yapı oluşturabilmesi için denk kategoriye sahip adlardan birinin, hedef sıfat kategorisine “dönüşüm”ü gerekmektedir. Öbek yapıda *yönetilene* sözcükte kategori değişikliğine sebep olacak herhangi bir *dönüştürücü* bulunmamaktadır. Bu öbekte “dönüşüm”, doğrudan *yöneten-yönetilen* arasındaki *bağımlılık ilişkisindeki* dikey hiyerarşi sonucu gerçekleşmiştir. Bu dikey hiyerarşik ilişki ve “dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir:

yog‘i

zig‘ir

bağımlılık ağacı 3

Tesniere, kuramında “dönüşüm”ü kendi içinde birinci ve ikinci dereceli olmak üzere iki alt başlıkta ele almıştır.

2.1. Birinci Dereceli Dönüşüm

Tesniere, birinci dereceli “dönüşüm”ü yukarıda evrensel hiyerarşisi gösterilen dört ana sözcük kategorisinin birbiri arasındaki geçişi olarak tanımlar. Söz konusu kategoriler arasındaki geçiş bir defa olabileceği gibi birden fazla da olabilmektedir. Bu nedenle Tesniere birinci dereceli “dönüşüm”ü kendi içinde, basit “dönüşüm” (simple transfer) ve çoklu “dönüşüm” (multiple transfer) olmak üzere ikiye ayırır.

2.1.1. Birinci Dereceli Basit Dönüşüm

Basit “dönüşüm”, sözcük kategorileri arasındaki *kaynak-hedef* geçişinin sadece bir kez gerçekleşmesini ifade etmektedir. Başka bir deyişle basit “dönüşüm”, herhangi bir sözcük kategorisinde *kaynak* konumunda bulunan bir sözcüğün sadece bir kez farklı bir *hedef* kategoriye geçmesiyle ilgili bir durumdur. Bu “dönüşüm”de kategoriler arası geçişte herhangi bir sınırlama yoktur. Örneğin ad kategorisinde bulunan bir sözcük; hedef fiil, sıfat ve zarf kategorilerine geçiş yapabilir. Bu durum fiil, sıfat ve zarf kategorilerindeki sözcüklerde de görülebilir.

Basit “dönüşüm”ün birinci dereceli olarak nitelendirilmesinin sebebi ise doğrudan sözcük türleri ile ilgili olmasıdır. Türkçede öbek yapılar da “dönüşüm” özelliği gösterebilmektedir. Ancak öbek yapılarda *yöneten* sözcüğün kategorisi, doğrudan öbek yapının kategorisini temsil eder. Bu sebeple bu dönüşümler de birinci dereceli olarak değerlendirilir. Tesniere, birinci dereceli “dönüşüm”lerin içine fiilimsiler ile kurulan öbek yapıları dâhil etmemiş ve onları ikinci dereceli “dönüşüm” olarak ele almıştır.

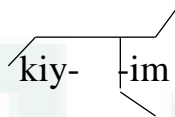
Birinci derececi basit “dönüşüm”, çoğunlukla biçimbirimsel yapılar ile gerçekleşmektedir. Türkçe sonndan eklemeli bir dil olduğu için birinci dereceli “dönüşüm”lerin çok sayıda görülmesi son derece olağandır. Bu durum şüphesiz Türkçenin Güney-Doğu lehçeleri grubunda yer alan Özbek Türkçesi için de geçerlidir.

(3) *Afandi kiyimini kiyib ko ‘chaga chiqib ketdi. ... (AL., s. 21)*

Hoca, kıyafetini giyip sokağa çıktı ...

Yukarıdaki cümlede geçen “kiyimini” sözcüğü Bağımsal Dil Bilgisi kuramına göre birinci dereceli basit “dönüşüm” göstermektedir. Çünkü sözcüğün kökü “kiy-“ fiildir. *Kaynak* konumunda fiil kategorisinde olan bu sözcük “-im” *dönüştürücüsü* ile *hedef* konumunda ad kategorisine geçiş yapmıştır. Bu “dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir:

kiyim

“-im” *dönüştürücüsünün* etkisi ile gerçekleşen bu “dönüşüm” basit olarak değerlendirilmektedir. Çünkü sözcükler arasındaki kategori geçişi fiilden ada olmak üzere sadece bir kez gerçekleşmiştir. Burada *dönüştürücü* görevinde bulunan ek, bir yapım ekidir. Ayrıca sözcüğün üzerinde 3. tekil şahıs iyelik eki “-i” ve yükleme hâli eki “-ni” bulunmaktadır. Bu ekler sözcüğün kategorisinde herhangi bir değişikliğe sebep vermediği için “dönüşüm” sürecinde *dönüştürücü* olarak değerlendirilmemektedir. Diğer taraftan *bağımlılık ağacı* 2’de görüldüğü üzere “dönüşüm”ler sadece yapım ekleriyle gerçekleşmemektedir.

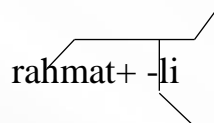
Aşağıdaki cümlede, başka bir “dönüşüm” örneği görülmektedir.

(4) – *Rahmatli onam sho ‘vani yaxshi ko ‘rar edilar. ... (AL., s. 22)*

- Rahmetli annem, çorbayı severdi. ...

Yukarıdaki cümlede “rahmatli” sözcüğü birinci dereceli basit “dönüşüm” geçirmiştir. Çünkü sözcük kökü itibariyle *kaynak* ad kategorisinde bulunmaktadır. “-li” *dönüştürücüsünün* etkisiyle *kaynak* ad kategorisinden, *hedef* sıfat kategorisine geçiş yapmıştır. Bu geçiş aşağıda gösterilmiştir.

rahmatli

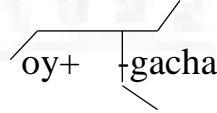

(5) - *To ‘rt jumalikni olayapsan, endi bir oygacha senga jumalik yo ‘q! ... (AL., s. 23)*

- Dört cumalıği alıyorsun, şimdi bir ay kadar sana cumalık yok! ...

Yukarıdaki cümlede geçen “oygacha” sözcüğü de birinci dereceli basit “dönüşüm” örneği göstermektedir. Sözcük, kökü itibariyle ad kategorisine dâhilken üzerine aldığı “-gacha” *dönüştürücüsünün* etkisi ile cümlenin merkez *yöneten* sözcüğüne, dikey ilişkide zarf olarak *yönetilen* konumda bağlanmıştır. Bu “dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir:

oygacha

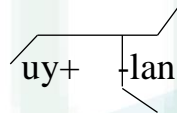

(6) – *Har kim xoca qiziga uylansa, ...* (AL. S. 23)

- Kim hoca kızı ile evlenirse, ...

Yukarıdaki cümlede geçen “uylansa” sözcüğü, kökü itibariyle *kaynak* ad kategorisinde bulunmaktadır. “uy” adı üzerine aldığı “-lan” *dönüştürücüsünün* etkisi ile *hedef* fiil kategorisine geçiş yapmıştır. *Dönüştürücünün* üzerine getirilen “-sa” şart kipi ekinin herhangi bir kategori değişikliğine sebep olmadığı görülmektedir. Birinci dereceli basit “dönüşüm” olarak değerlendirilen bu durum aşağıda gösterilmiştir:

uylansa

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere sözcüklerdeki kategori değişikliğine sebep olan *dönüştürücüler* çoğunlukla biçimbirimsel yapılar olarak görülmektedir. Diğer taraftan bu biçimbirimsel yapılar kullanılmadan da “dönüşümler” gerçekleştirilebilmektedir:

(7) – *Tamom bolgani yaxshi bolibdi, dedi Afandi. ...* (AL. S. 25)

- Bittiği iyi olmuş, dedi Hoca.

Yukarıdaki örnek cümlede geçen “yaxshi” (iyi, güzel) sözcüğü doğal kategorisi gereği *kaynak* sıfat konumundadır. Diğer taraftan bu sözcük, cümlede *yöneten* konumda olan “bol-” fiiline, dikey ilişkide *yönetilen* konumda bağlanmış ve onu durum açısından nitelemiştir. Bu durum *kaynak* sıfat konumunda olan sözcüğün herhangi bir *dönüştürücünün* etkisi olmaksızın hedef zarf kategorisine geçişine sebep olmuştur. Bu “dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir:

bolibdi.

yaxshi

yaxsi+ O

2.1.2. Birinci Dereceli Çoklu Dönüşüm

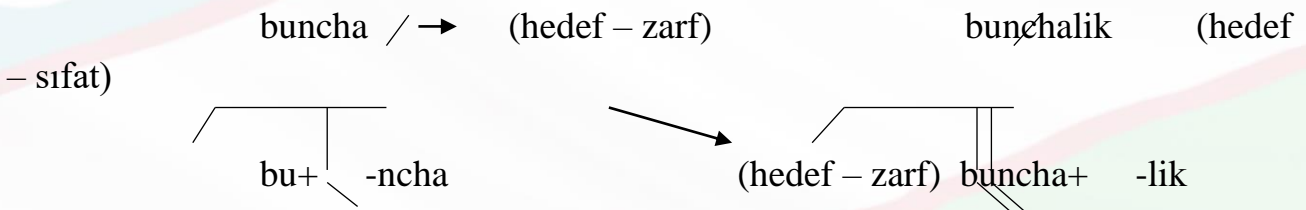
Ana kategorilerden birine ait bir sözcüğün, basit “dönüşüm” içindeki “dönüşüm” sayısına göre çoklu “dönüşüm” belirlenmektedir. Basit “dönüşüm”de *kaynak* konumunda bir sözcük bulunur ve *hedef* konumuna geçerken de bu bir değeri değişmez. Ancak çoklu “dönüşüm”de *kaynak-hedef* geçiş sayısı birden fazladır. Çoklu “dönüşüm”de, *kaynak* konumunda olan bir sözcük *hedef* konumuna geçtiğinde, basit “dönüşüm” gerçekleşir. *Hedef* durumuna geçen sözcük, başka bir sözcük türüne, *hedefe* geçiş yaptığında ise ilk *hedef* konumu, ikinci geçiş esnasında *kaynak* konumuna dönüşür.

Birinci dereceli “dönüşüm”ün ikinci kısmı olan çoklu “dönüşüm”ü Tesnière; ikili (double), üçlü (triple), dördü (quadruple), beşli (quintuple), altılı (sextuple) ve yedili (septuple) olmak üzere kendi içinde alt başlıklar şeklinde ele almaktadır.

(8) – *E, xudo, suyganimga bunchalik ozob bergandan ko‘ra, mening jonimni ola qolsang bo‘lmaydimi!* (AL. S. 25)

- Ey Allahım, sevdiğime bu kadarlık azap verdikten sonra, benim canımı alıversen olmaz mıydı!

Yukarıda örnek cümlede “bunchalik” sözcüğü ikili (double) “dönüşüm” geçirmiştir. Sözcük, yapısal olarak türemiştir. “bu+ncha+lik” yapısı, biçimbirim ekleri aracılığıyla ikili “dönüşüm”ü gerçekleştirmektedir. “bu+” sözcüğü, ilk olarak *kaynak* konumunda sıfat kategorisindedir. Daha sonra sözcük “-ncha” ekini alarak “buncha+“ zarfına geçiş yapmıştır. “-ncha” *dönüştürücüsü* *kaynak* konumda sıfat olarak bulunan “bu+” sözcüğünü, *hedef* konumda zarf olarak bulunan “buncha+“ sözcüğüne dönüştürmüştür. Bu durumda sadece bir “dönüşüm” basit yolla gerçekleşmiştir. Ancak “dönüşüm” burada tamamlanmamıştır, “buncha+“ zarfı, üzerine “-lik” *dönüştürücüsünü* alarak bu kez yeniden sıfat kategorisine geçiş yapmıştır. İlk “dönüşüm”de *hedef* konumunda olan “buncha+“ zarfı, ikinci “dönüşüm”de *kaynak* konumuna geçmiştir. Buradaki *kaynak* konumdan ise “-lik” *dönüştürücüsünün* etkisiyle *hedef* kategori olan sıfat sözcük türüne dönüşmüştür. Bu “dönüşüm” sırasıyla aşağıda gösterilmiştir:

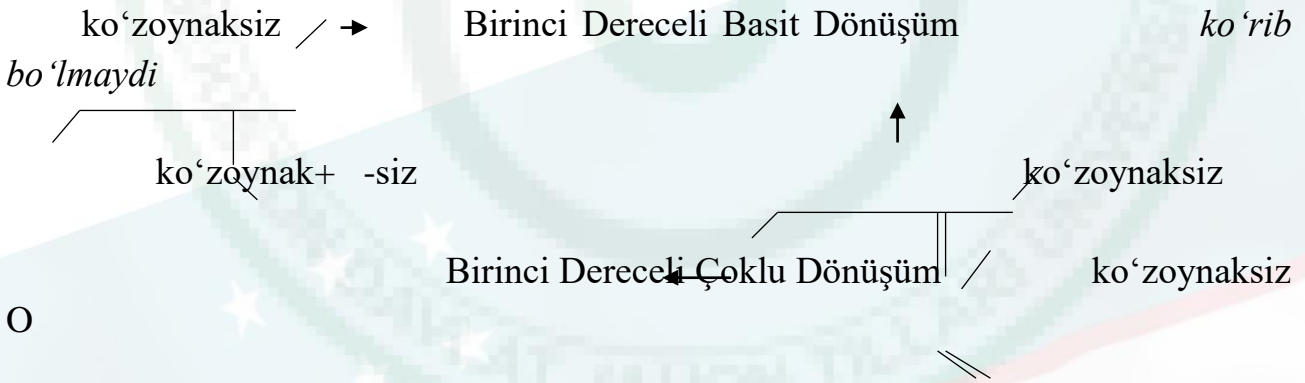
Tesniere, yukarıda gösteriken ikili “dönüşüm”ün, dilbilgisel imkânlar el verdiği ve ortaya anlamlı sözlüksel birimler çıktığı sürece üçlü, dördlü, beşli vb. şekilde devam edebileceğini belirtir.

Birinci dereceli çoklu “dönüşüm”e bir başka örnek de yine aşağıda verilmiştir.

(9) – *Tushumda shunday mayda narsalar kiryaptiki, ko‘zoynaksiz ko‘rib bo‘lmaydi, - dedi Afandi. (AL., s. 26)*

- Rüyama o kadar küçük şeyler giriyor ki gözlüksüz görünmez, dedi Hoca.

Yukarıdaki örnek cümlede geçen “ko‘zoynaksiz” sözcüğü, hem yapısal özelliği sebebiyle hem de cümlenin *yöneteni* olan sözcükle kurduğu dikey ilişki sebebiyle çoklu “dönüşüm” özelliği bulundurmaktadır. “ko‘zoynak” sözcüğü kökü itibariyle *kaynak* konumunda ad kategorisinde bulunmaktadır. Bu sözcük üzerine aldığı “-siz” *dönüştürücüsü* sebebiyle *hedef* konumunda sıfat kategorisine geçiş yapmıştır. *Dönüştürücünün* etkisiyle gerçekleşen “dönüşüm” burada tamamlanmamıştır. *Hedef* sıfat kategorisinde bulunan “ko‘zoynaksiz” sözcüğü ise cümlenin *yöneteni* olan fiil ile dikey ilişkide durum açısından bağımlılık ilişkisi göstermektedir. Bu durum, “ko‘zoynaksiz” sözcüğünün sıfat kategorisinden, *hedef* zarf kategorisine geçmesine sebep olmuştur. Bu çoklu “dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir:

2.2. İkinci Dereceli Dönüşüm

İkinci dereceli “dönüşüm”, birinci dereceli “dönüşüm”den sözcük kategorilerinden sadece fiil ile ilgili olması yönüyle ayrılmaktadır. Başka bir deyişle “dönüşüm”ün ilk olarak gerçekleşmeden önceki durumunda sözcük, *kaynak* konumunda mutlaka fiil olmalıdır. Çünkü ikinci dereceli “dönüşüm”ler doğrudan fiilimsiler ile kurulan yan cümle (subordinate clause) yapıları ile ilgilidir. Tesniere, yan cümlenin de kendi içinde bir cümle gibi yönetim çerçevesine sahip olduğunu düşünür. Bu açıdan kategori değiştiren fiil, yönetim çerçevesi ile birlikte “dönüşüm”e dâhil

olmaktadir. Bu durum, birinci ve ikinci dereceli “dönüşüm”leri birbirinden ayıran en önemli noktadır.

Tesnière, ikinci dereceli “dönüşüm”ü de kendi içinde basit “dönüşüm” ve çoklu “dönüşüm” olmak üzere ikiye ayırır.

2.2.1. İkinci Dereceli Basit Dönüşüm

Fiiller, temel cümle içinde de fiilimsi ekleri alarak kendilerine sözcükleri bağlayabilme özelliğine sahiptir. Yan cümle olarak adlandırılan bu yapılar da hiyerarşik düzende kendisine bağladığı sözcüklerin en üstünde yer alır. Ancak aldığı fiilimsi ekleri sebebiyle, temel cümledeki fiile bağlı kalır. İkinci dereceli “dönüşüm” olarak adlandırılan yan cümleler, genel olarak temel cümleye, ikinci derece *katılan* olarak katkı sağlar. Başka bir deyişle temel cümle fiili için *zorunlu* bir öge olarak görülmezler. *Kaynak* konumunda yan cümleyi *yöneten* bir fiil, aldığı fiilimsi ekleri ile hedef konumunda isim, sıfat ve zarfa geçiş yapabilmektedir. Çekimli bir fiil gibi tam olarak cümle kurulmasa da bir cümledeki karmaşık yapısına sahip olabilecek yan cümle yapısının, *hedef* konumunda sözcük kategorisine indirgenmesi ile ilgili bir durumdur. Kısacası bir yan cümle yapısının, yönetim çerçevesi ile birlikte sadece bir kategori değişimi göstererek merkez *yöneten* sözcük ile dikey ilişki kurması, ikinci dereceli basit “dönüşüm”ü ortaya çıkarmaktadır.

Bağımsal Dil Bilgisi’nin fiilimsiler ile ilgili ortaya koyduğu bu “dönüşüm” özelliği, Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi ile bazı açılardan uygunluk göstermektedir. Diğer taraftan yukarıda da değinildiği üzere Bağımsal Dil Bilgisi, derin yapı ile ilgilenmemektedir.

(10) *Afandining xotinini kechasi to‘lg‘oq tutdi. Afandi chiroq yoqquncha, bola tug‘ildi. Afandi koshni ...* (AL., s. 29)

Hocanın karısını geceleyin doğum sancısı tuttu. Hoca lambayı yakınca çocuk doğdu. Hoca, komşu ...

Yukarıdaki örnek cümlede yer alan “Afandi chiroq yoqquncha” yan cümlesi ikinci dereceli basit bir “dönüşüm” örneği göstermektedir. Bu yan cümlede *yöneten* konumunda “yoq-“ fiili bulunmaktadır. Bu fiilin iki istemli (valence) bir fiil olduğu görülmektedir. “yoq-“ fiilinin iki zorunlu ögesi, yüzey yapıya “Afandi” ve “chiroq” sözcükleri ile yansımıştır. *Yöneten* konumunda olan “yoq-“ fiili bu iki zorunlu öge ile dikey hiyerarşik ilişki kurmuştur. Bu bağımlılık ilişkisi aşağıda gösterilmiştir:

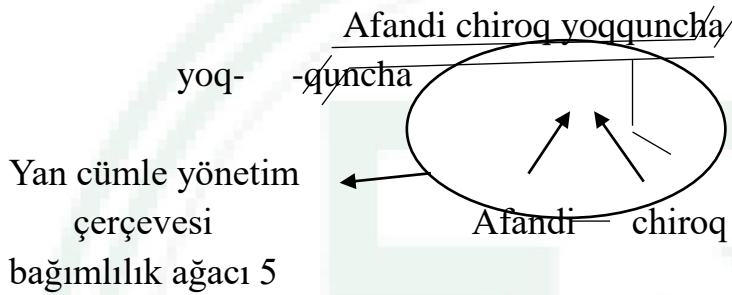
yoq-

Afandi chiroq

bağımlılık ağacı 4

Bağımlılık ağacı 4’te “yoq-“ fiilinin herhangi bir fiilimsi eki alıp yan cümle yapısına dönüşmeden önceki yönetim çerçevesi gösterilmiştir. Bu çerçevede *yöneten* konumda olan fiil, kendisine iki denk kategoride olan sözcüğü *yönetilen* konumda bağlamıştır. Diğer taraftan *yöneten* konumda olan fiilin “quncha” zarf-fiil eki ile eki ile kaynak fiil kategorisinden hedef zarf kategorisine geçiş yaptığı görülmektedir. Bu durum ikinci dereceli “dönüşüm”ü meydana getirmiştir. “Dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir.

bağımlılık ağacı 5

Yönetim çerçevesi ile birlikte *hedef* zarf kategorisine geçen bu öbek yapı, temel cümlelerin *yöneteni* olan “tug‘ildi.” fiili ile dikey hiyerarşik ilişki kurmakta ve onu yüzey yapıda durum açısından niteleyen bir görev üstlenmektedir. Bu *bağımlılık ilişkisi* aşağıda gösterilmiştir:

tug‘ildi.

Afandi chiroq yoqquncha bola

bağımlılık ağacı 6

Bağımlılık ağacı 6’da gösterilen ikinci dereceli basit “dönüşüm” örneği, doğal olarak sadece zarf-fiil yapıları ile sınırlı değildir. *Kaynak* konumda fiil kategorisinde bulunan bir sözcüğün sıfat-fiil ve isim-fiil ekleriyle, *hedef* sıfat ve ad kategorilerine geçmesi de bu “dönüşüm” içerisinde değerlendirilmektedir.

2.2.2. İkinci Dereceli Çoklu Dönüşüm

İkinci dereceli çoklu “dönüşüm”, “dönüşüm”ün devam etmesi ile ikinci dereceli basit “dönüşüm”den ayrılır. Birinci dereceli basit “dönüşüm”de, “dönüşüm” *kaynak* konumdaki bir fiilin herhangi bir fiilimsi eki alması ile tamamlanırken ikinci dereceli çoklu “dönüşüm”de *kaynak* konumda üzerine fiilimsi eki alan yan cümle, basit “dönüşüm”ü gerçekleştirdikten sonra da biçimbirimlerin etkisiyle ya da temel cümlelerin *yöneteni* ile kurulan dikey ilişki sebebiyle kategori değiştirmeye devam eder. Değişim, dil bilgisel ve anlamsal açıdan doğru olduğu sürece “dönüşüm”

çeşitlenebilir. Bu sebeple birinci dereceli “dönüşüm”de olduğu gibi Tesniere, ikinci dereceli dönüşümleri de ikili, üçlü, dördü, beşli ve altılı olmak üzere kendi içinde değerlendirmektedir (2015: 363-645).

(11) *U ketgandan keyin, o‘g‘rilar gumonsirashib ketidan borishdi, ...* (AL., s. 17)

O gittikten sonra, hırsızlar şüphelenerek arkasından gittiler, ...

Yukarıdaki cümlede “U ketgandan keyin” öbek yapısı, kendi içinde ikinci dereceli çoklu “dönüşüm” örneği göstermektedir. Öbek yapıda bulunan yan cümlelerin yöneten konumunda “ket-“ sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük, *kaynak* konumunda fiil kategorisindedir. Üç istemli olan bu fiilin, zorunlu istem çerçevesinden sadece *eden/yapan* rolündeki “U” *katılanı* ile doldurulduğu görülmektedir. Bu yönetim çerçevesi aşağıda gösterilmiştir:

ket-

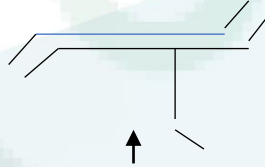
U

bağımlılık ağacı 7

Yukarıda gösterilen bu dikey hiyerarşik ilişki, “ket-“ fiilinin üzerine “-gan” sıfat-fiil eki alması ile ikinci dereceli basit “dönüşüm”e uğramıştır. Bu “dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir:

U ketgan

ket- -gan

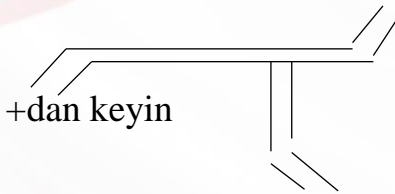
U

bağımlılık ağacı 8

Bağımlılık ağacı 8’de gösterilen bu “dönüşüm”, temel cümlelerin yüklemi ile kurduğu hiyerarşik ilişki sebebiyle tamamlanmamıştır. İkinci derece basit “dönüşüm” olan U ketgan” yan cümlesi, “-dan keyin” edatı ile *kaynak* sıfat kategorisinden hedef zarf kategorisine geçerek bir kez daha “dönüşüm” geçirmiştir. Bu “dönüşüm” aşağıda gösterilmiştir:

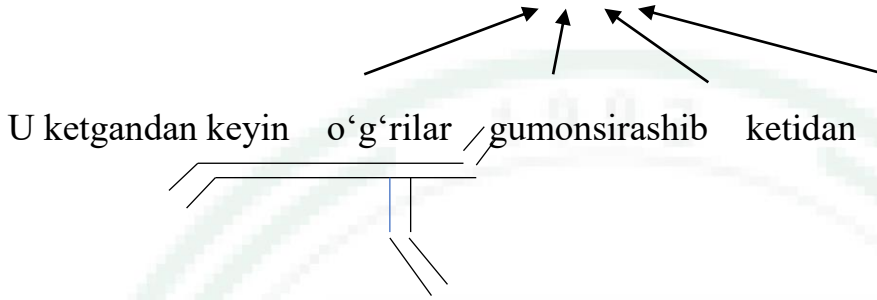
U ketgandan keyin

U ketgan+ +dan keyin

Son durumda, yūzey yapıya *kaynak* zarf kategorisinde geçiş yapan bu yan cümle yapısı, temel cümleinin *yöneteni* ile de bağımlılık ilişkisi kurmuştur. Bu bağımlılık ilişkisi aşağıda gösterilmiştir:

borishdi.

bağımlılık ağacı 9

Bağımlılık ağacı 9’da gösterilen bu dikey hiyerarşik ilişkide, “gumonsirashib” yan cümlesinin de ikinci dereceli basit “dönüşüm” örneği gösterdiği görülmektedir.

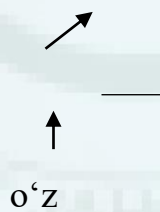
(12) – *Bor-bor, to‘qayingga bor, o‘z uyimda ham maqtangani qo‘ymaysanmi!* (AL., s. 17)

- Git, git tarlana git, kendi evimde de övünmeme izin vermiyorsun!

Yukarıdaki cümlede geçen “o‘z uyimda ham maqtangani” yan cümlesi de ikili “dönüşüm”ü gerçekleştiren ikinci dereceli çoklu “dönüşüm” özelliği göstermektedir. Yan cümleinin *yöneten* konumunda “maqtan-“ fiili bulunmaktadır. Tek istemli olan bu fiilin, zorunlu *katılanı* yönetmediği görülmektedir. Yönetim çerçevesinde seçimli üyeleri bulunan “maqta-“ fiilinin kendi içindeki dikey hiyerarşik ilişkisi aşağıda gösterilmiştir:

maqtan-

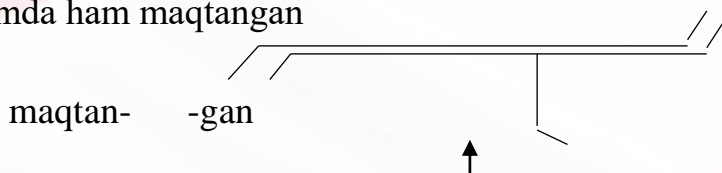
uyimda ham

bağımlılık ağacı 10

Yukarıda gösterilen dikey ilişki, “maqtan-“ fiilinin üzerine “-gan” sıfat-fiil eki almasıyla temel cümleye bağlanmıştır. Sıfat-fiil ekinin “maqtan-“ fiili üzerine gelmesi onu yönetim çerçevesi ile birlikte yan cümle konumuna geçirmiş ve ikinci dereceli basit “dönüşüm” gerçekleşmiştir:

o‘z uyimda ham maqtangan

uyimda ham

o‘z

bağimlilik ağacı 11

İkinci dereceli basit “dönüşüm”üm tamamlanmasının ardından ortaya çıkan “o‘z uyimda ham maqtangan” yan cümlesi “-i” biçimbirimini alarak temel cümle *yöneteni*ne bağlanmış ve kaynak sıfat kategorisinden hedef ad kategorisine geçiş yapmıştır. Bu durum yan cümle öbek yapısının ikinci dereceli çoklu “dönüşüm” gösterdiğinin belirtisidir:

o‘z uyimda ham maqtangani

Yukarıda gösterilen bu ikinci dereceli çoklu “dönüşüm” yapısının temel cümle *yöneteni* ile kurduğu dikey *bağimlilik ilişkisi* ise aşağıda gösterilmiştir:

qo‘ymaysanmi!

o‘z uyimda ham maqtangani

bağimlilik ağacı 12

Bağimlilik ağacı 9 ve 12’de gösterilen ikinci dereceli çoklu “dönüşüm”lerin ikili (double) olması, bu “dönüşüm”lerin üçlü, dördü, beşli ya da altılı olmadığı anlamına gelmemektedir. Yukarıda da değinildiği üzere dil bilgisel yapılar, anlamla doğru bir şekilde desteklendiği süre bu “dönüşüm”lerin sayısı artabilmektedir.

3. Sonuç

Evrensel dil bilgisi teoriler ortaya koymak için yapısalci yaklaşım anlayışı ile pek çok dil bilimci tarafından kuramlar ortaya atılmış ve yer yüzünde farklı dil ailelerine mensup diller üzerinde uygulamalar yapılmıştır. Bu dil bilim kuramlarının gerçekleştirdiği uygulamalar sonucunda dillerin bazı ortak noktalarının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ortak noktalardan birinin de “dönüşüm”ler olduğu görülmüştür.

“Dönüşüm”lerin gerek sözcük gerek öbek yapı düzeyinde olsun kategorisel bir değişim olarak değerlendirildiği görülmektedir. Özbek Türkçesinde bir sözcüğün başka bir sözcük türüne geçişi mümkün olmakla birlikte, bir öbek yapının da başka bir sözcük türüne geçişinin mümkün olabileceği görülmüştür.

Bağımsal Dil Bilgisi kuramının bakış açısı ile yaklaşıldığında Özbek Türkçesindeki bu “dönüşüm”lerin gerçekleşmesinde biçimbirimsel yapıların *dönüştürücü* özelliği ile önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Özbek Türkçesinde “dönüşüm”lerin yalnızca biçimbirimsel yapılar ile gerçekleşmediği görülmüştür. Bu “dönüşüm”lerin *yöneten-yönetilen* dikey bağımlılık ilişkisinde, *dönüştürücü* kullanılmadan da meydana gelebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Bağımsal Dil Bilgisi kuramına göre Özbek Türkçesinde hem birinci dereceli basit ve çoklu “dönüşüm” yapılarının hem de ikinci dereceli basit ve çoklu “dönüşüm” yapılarının oldukça sık kullanıldığı görülmüştür.

Kaynakça:

1. Afandi Latifalari, www.ziyouz.com kutubxonasi.
2. Agel, V., Fisher, K., (2015), “Dependency Grammar and Valency Theory”, The Oxford Handbook of Linguistic Analyses.
3. Erdem Uçar, F., M., (2019), Özbek Türkçesinde sıfat-fiilli yapılar, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 12 Sayı: 68, ss. 143-150.
4. Graffi, G. (2016), Harris, Chomsky and the origins of transformational grammar, *Linguisticae Investigationes* 39:1, pp. 48–87.
5. İmer, K., vd., (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
6. Müldür, F., (2016), Noam Chomsky’de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı, Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı 27, ss. 59-74.
7. Tesnière, L., (2015), *Elements of Structural Syntax* (Çev. Osborne T., Kahane S.), Amsterdam/Philadelphia.: John Benjamins Publishing Company.
8. Vardar, B., (2007), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.